

Weak Cohesion among Political Elites after the Islamic Revolution of Iran: Contexts and Consequences

Saeed. Qaeini Hesaroyieh¹, Armin. Amini^{2*}, Yaser. Kahraze³

¹ PhD Student, Department of Political Science, Zah.C., Islamic Azad University, Zahedan, Iran

² Department of Political Science and International Relations, Ka.C., Islamic Azad University, Karaj, Iran

³ Department of Political Science, Zah.C., Islamic Azad University, Zahedan, Iran

* Corresponding author email address: Arminamini@iau.ac.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Qaeini Hesaroyieh, S., Amini, A., & Kahraze, Y. (2025). Weak Cohesion among Political Elites after the Islamic Revolution of Iran: Contexts and Consequences. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(1), 399-420.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

The Islamic Revolution of Iran, as one of the profound transformations of the twentieth century, was initially characterized by the broad participation of various social groups and diverse elites. Nevertheless, during its first decade, it encountered a fundamental challenge concerning the cohesion and solidarity of political elites. Using a descriptive-explanatory method and drawing on library and documentary sources, this article analyzes the roots and consequences of divergence among political elites following the victory of the Revolution. The findings demonstrate that the absence of institutionalized mechanisms for managing conflicting viewpoints, the predominance of revolutionary fervor over political rationality, and the lack of consensus regarding the state-building project were the principal factors contributing to elite divergence. The article also examines the effects of this fragmentation on the weakening of political stability, the escalation of political violence, and the deceleration of the institution-building process. Finally, it emphasizes the importance of revitalizing the concept of elite cohesion to ensure the future sustainability of the Islamic Republic.

Keywords: political elites, crisis of cohesion, Islamic Revolution, elite divergence

EXTENDED ABSTRACT

The Islamic Revolution of Iran constituted one of the most consequential political transformations of the twentieth century, mobilizing a heterogeneous coalition of religious activists, nationalists, leftist organizations, religious intellectuals, technocrats, and various social groups around the shared objective of overthrowing the Pahlavi monarchy. Nevertheless, the cohesion generated during the revolutionary struggle proved difficult to sustain once the revolutionary coalition confronted the requirements of state-building, institutional consolidation, political representation, and the distribution of authority. The transition from revolutionary solidarity to the establishment of a durable political order exposed profound disagreements regarding the nature of the new state, the role of religion in governance, the position of elected and unelected institutions, economic development, social justice, foreign policy, and the boundaries of legitimate political participation. In this context, elite cohesion refers to the existence of shared procedural norms, minimum agreement regarding the political order, and institutionalized mechanisms for managing conflicts without resorting to exclusion, coercion, or political violence. Political systems characterized by cohesive elites are more capable of producing strategic consensus, maintaining institutional stability, and resolving disputes through accepted procedures, whereas fragmented elite structures are frequently associated with unstable policymaking, factional conflict, weak institutionalization, and recurring crises of legitimacy (Bashiriyeh, 1998; Burton & Higley, 1987; Hateminejad, 2010). The present study therefore examines the historical contexts, structural causes, and political consequences of weak cohesion among political elites in post-revolutionary Iran. Its central argument is that elite divergence was not merely the outcome of personal rivalries or temporary factional disputes, but rather emerged from unresolved ideological cleavages, the absence of institutionalized mechanisms for elite accommodation, the predominance of revolutionary legitimacy over procedural political rationality, and the failure to establish a broadly accepted project of state-building (Abdi, 2004; Saei, 2008; Tajik, 2008).

The analysis is grounded in elite theory, political sociology, theories of legitimacy, and discourse analysis. Classical elite theory emphasizes that all political systems are governed by relatively small groups whose circulation, cohesion, recruitment patterns, and access to power significantly shape institutional performance and political stability. Pareto's concept of elite circulation highlights the necessity of renewing governing groups and preventing the complete closure of access to political authority, while modern elite theorists argue that stable political orders depend less on the disappearance of conflict than on the emergence of procedural consensus among competing elite factions (Burton & Higley, 1987; Pareto, 1968). From this perspective, elite systems may be broadly distinguished as unified, divided, or fragmented. Unified elites share fundamental rules of political competition and accept nonviolent mechanisms for dispute resolution; divided elites remain separated by serious ideological or institutional disagreements; and fragmented elites lack both normative agreement and reliable mechanisms of coordination. The post-revolutionary Iranian elite structure has displayed characteristics of both divided and fragmented systems, particularly where factional competition has been transformed into exclusionary conflict and where disagreement over policy has become intertwined with disputes over ideological legitimacy. The study also employs the concept of functional legitimacy, according to which political elites are increasingly evaluated not only on the basis of revolutionary, religious, or historical credentials, but also according to their capacity to provide public goods, manage crises, ensure economic stability, and respond effectively to social demands (Beetham, 1991; Hashemi, 2019). In addition, discourse-oriented

approaches clarify how political elites seek to construct hegemonic narratives and define the legitimate boundaries of political identity. When no dominant discourse can integrate competing elite groups, political language becomes polarized, adversaries are represented as threats to the political order, and institutional disagreements are converted into struggles over political authenticity and legitimacy (Tajik, 2002, 2019). Accordingly, elite cohesion in Iran must be understood as a multidimensional phenomenon involving ideological compatibility, institutional coordination, political trust, circulation of elites, and agreement over the rules of political competition.

This study adopts a descriptive–explanatory and historical–analytical approach based on library research and documentary analysis. The investigation covers the period from the victory of the Islamic Revolution through the first decades of the Islamic Republic, while particular attention is given to the formative decade after the Revolution and to subsequent periods in which earlier divisions were reproduced in new institutional and discursive forms. The analysis proceeds through several interrelated stages. First, the conceptual dimensions of elite cohesion, elite fragmentation, elite circulation, and functional legitimacy are clarified through the literature of political sociology and elite theory. Second, major episodes of elite conflict are examined as historical indicators of broader structural tensions, including the marginalization of liberal and nationalist forces during the early revolutionary period, the confrontation surrounding Abolhassan Banisadr, the institutionalization of left–right factional divisions, the emergence of the reconstruction discourse after the Iran–Iraq War, the conflict between reformist and conservative elites during the Khatami administration, the populist and anti-elite discourse associated with Mahmoud Ahmadinejad, the political crisis following the 2009 presidential election, and the growing contradictions within the coalition supporting Hassan Rouhani (Bashiriyeh, 2001; Montazeri, 2021; Nasri, 2012; Zibakalam, 2013). Third, the study identifies recurring mechanisms through which elite fragmentation has been reproduced, including ideological recruitment, weak party institutionalization, informal power networks, limited circulation of political elites, exclusionary candidate-selection mechanisms, parallel institutions, unstable policy coalitions, and the securitization of political competition (Abedi, 2016; Alavitar, 2015; Kazemi, 2017). Rather than treating each political conflict as an isolated event, the study interprets them as manifestations of persistent tensions within the structure of political power. This method makes it possible to connect historical events with underlying patterns of elite formation, institutional interaction, and political legitimacy.

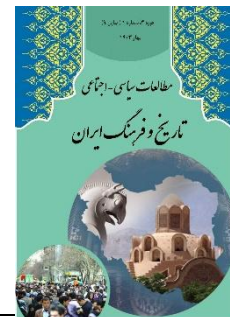
The findings indicate that weak elite cohesion in post-revolutionary Iran originated in the heterogeneous nature of the revolutionary coalition and the absence of a stable agreement regarding the political and institutional order that would replace the monarchy. During the revolutionary struggle, unity was sustained by opposition to a common adversary; however, after the collapse of the previous regime, disagreements over the constitution, political authority, economic policy, revolutionary institutions, civil liberties, foreign relations, and the distribution of power became increasingly visible. In the first decade, political rivalry frequently moved beyond ordinary competition and assumed the form of ideological exclusion, organizational dissolution, political marginalization, and, in some cases, violent confrontation. The conflict surrounding Banisadr demonstrated the absence of an accepted framework for coordinating the presidency, revolutionary institutions, political parties, and religious leadership, while the subsequent consolidation of the Islamic Republic narrowed the range of legitimate elite participation (Abdi, 2004; Ghaderi, 2004). After the Iran–Iraq War, elite divisions were reorganized around development, reconstruction, privatization, social justice, and the role of technocratic management. During the reform

period, disagreements expanded to include civil society, political pluralism, the rule of law, press freedom, and the authority of supervisory institutions, thereby transforming elite conflict into a sustained institutional confrontation (Fazeli, 2017; Tajik, 2008). The Ahmadinejad era introduced a populist and anti-establishment dimension into elite competition, producing new cleavages not only between reformists and conservatives but also within the conservative camp itself (Nasri, 2012; Saei, 2014). The 2009 election crisis deepened political distrust, removed influential figures from formal political participation, and transformed existing disagreements into a more enduring security–political cleavage. During the Rouhani administrations, the discourse of moderation temporarily sought to rebuild elite cooperation, but conflicts over the nuclear agreement, economic governance, foreign policy, and relations between elected and unelected institutions prevented the formation of a durable consensus (Montazeri, 2021; Sadeghi, 2019). Overall, the evidence suggests that elite fragmentation has gradually evolved from ideological disagreement into a structural and self-reproducing feature of the political system.

The persistence of elite fragmentation has produced significant consequences for governance, political legitimacy, institutional development, and state–society relations. First, weak cohesion has reduced the strategic consistency of policymaking. Successive administrations have frequently introduced sharply different economic, cultural, and foreign-policy orientations, and the lack of an enduring inter-elite agreement has prevented long-term policy continuity. This instability has weakened institutional learning, discouraged sustained planning, and reduced the credibility of development strategies (Kamali, 2017; Katouzian, 2013). Second, unresolved elite conflict has encouraged the formation of parallel institutions and overlapping centers of authority, thereby complicating accountability and generating friction among executive, legislative, supervisory, judicial, military, and ideological bodies. Third, elite fragmentation has contributed to exclusionary recruitment and the limited circulation of political personnel. Where access to power depends more heavily on ideological loyalty, informal networks, or institutional approval than on transparent political competition and professional competence, the governing elite becomes less diverse and less capable of incorporating new social demands (Alavitar, 2015; Fazeli, 2011). Fourth, public exposure to recurring elite disputes, mutual accusations, policy reversals, and institutional conflicts has weakened political trust and eroded social capital. As citizens increasingly assess elites through their practical performance, economic instability, administrative inefficiency, corruption, and ineffective crisis management directly diminish functional legitimacy (Hashemi, 2019; Sadeghi, 2019). Fifth, the absence of strong intermediary institutions, particularly institutionalized political parties, professional associations, civic organizations, and independent policy forums, has prevented disagreements from being transformed into structured negotiation. Political competition has consequently remained personalized, factional, and vulnerable to securitization. Addressing this problem requires strengthening merit-based elite recruitment, improving transparency and accountability, expanding legal and institutional channels of participation, developing stable rules for intraregime competition, and creating national discourses capable of integrating ideological diversity around common interests such as sustainable development, social justice, national security, and effective governance (Beetham, 1991; Putnam, 1993; Tajik, 2019).

The historical experience of the Islamic Republic demonstrates that revolutionary solidarity cannot by itself guarantee lasting elite cohesion. The unity produced through opposition to the previous regime gradually weakened when political actors confronted the practical requirements of governing, institution-building, resource allocation, and ideological definition. In the absence of institutionalized mechanisms

for negotiation and conflict management, political disagreements repeatedly developed into exclusionary struggles, factional polarization, and institutional confrontation. Over time, these patterns expanded beyond the original divisions of the revolutionary period and were reproduced in conflicts between left and right, reformists and conservatives, technocrats and populists, elected governments and supervisory institutions, and official elites and emerging social or professional elites. The resulting fragmentation has weakened policy continuity, reduced institutional efficiency, restricted elite circulation, undermined public trust, and widened the distance between political authorities and society. The study concludes that rebuilding elite cohesion does not require eliminating ideological or political differences; rather, it requires transforming those differences into regulated, transparent, and nonviolent competition within an accepted institutional framework. Sustainable governance in Iran depends on the recognition of elite diversity, the strengthening of intermediary institutions, the expansion of merit-based participation, and the establishment of stable procedures through which competing political actors can cooperate on fundamental national priorities. Without such reforms, elite fragmentation is likely to remain a persistent source of institutional weakness and legitimacy erosion. Conversely, gradual improvement in dialogue, accountability, inclusiveness, and political coordination could convert elite plurality from a source of structural conflict into an asset for national development and political resilience.

ضعف همبستگی نخبگان سیاسی پس از انقلاب اسلامی ایران زمینه‌ها و پیامدها

سعید قائینی حصاروئیه^۱، آرمین امینی^{۲*}، یاسر کهرازه^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران

۲. گروه علوم سیاسی و روابط بین الملل، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران

۳. گروه علوم سیاسی، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Arminamini@iaau.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

قائینی حصاروئیه، سعید، امینی، آرمین، و کهرازه، یاسر. (۱۴۰۴). ضعف همبستگی نخبگان سیاسی پس از انقلاب اسلامی ایران زمینه‌ها و پیامدها. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۱)، ۳۹۹-۴۲۰.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

انقلاب اسلامی ایران به مثابه یکی از تحولات ژرف قرن بیستم، به رغم مشارکت گسترده اقشار مختلف اجتماعی و نخبگان گوناگون در مراحل آغازین، در دهه نخست با چالشی بنیادین در سطح انسجام و همبستگی نخبگان مواجه شد. این مقاله با بهره‌گیری از روش توصیفی-تبیینی و با اتکا بر منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، به تحلیل ریشه‌ها و پیامدهای واگرایی نخبگان سیاسی پس از پیروزی انقلاب می‌پردازد. مقاله نشان می‌دهد که نبود سازوکارهای نهادمند برای مدیریت تضاد دیدگاه‌ها، غلبه فضای انقلابی بر عقلانیت سیاسی، و نبود وفاق بر سر پروژه دولت‌سازی، مهم‌ترین عوامل واگرایی نخبگان بودند. همچنین تأثیر این گسست در تضعیف ثبات سیاسی، افزایش خشونت سیاسی و کند شدن روند نهادسازی بررسی شده است. این مقاله بر اهمیت بازیابی مفهوم همبستگی نخبگان برای پایداری جمهوری اسلامی در آینده نیز تأکید دارد.

کلیدواژگان: نخبگان سیاسی، بحران همبستگی، انقلاب اسلامی، واگرایی نخبگان.

مقدمه

پدیده انقلاب در ذات خود، سازوکاری بنیادبرانداز و نظم‌نابودگر محسوب می‌شود؛ اما دوام نظام‌های برآمده از انقلاب، همواره نیازمند ساخت نظم جدید بر پایه اجماع نخبگان است. در انقلاب اسلامی ایران، ائتلاف متکثر و متنوعی از نیروهای مذهبی، ملی، چپ‌گرا و نواندیشان دینی گرد هم آمدند و به براندازی نظام پهلوی کمک کردند؛ اما پس از پیروزی، این هم‌افزایی اولیه به سرعت جای خود را به تعارض، حذف، انشقاق و حتی در مواردی خشونت داد. نبود وفاق سیاسی بر سر ماهیت نظام سیاسی، تضاد گفتمانی نیروها و ناتوانی در مدیریت اختلاف‌ها، از عوامل اساسی در شکل‌گیری بحران همبستگی نخبگان سیاسی در دهه نخست انقلاب بود (Saei, 2008).

این بحران، پیامدهای عمیقی بر فرایند نهادسازی، دولت‌سازی و مشروعیت نظام سیاسی بر جای نهاد. اگرچه انقلاب اسلامی توانست بقای خود را حفظ کند، اما هزینه‌های این واگرایی به شکل قطبی‌سازی عرصه سیاست، کاهش مشارکت برخی گروه‌های نخبگانی و کاهش ظرفیت تولید اجماع در ساختار جمهوری اسلامی بروز یافت. تبیین علل و پیامدهای این گسست، نه تنها در فهم تحولات دهه اول انقلاب ضروری است، بلکه برای ارزیابی کیفیت نظام حکمرانی در ایران امروز نیز اهمیتی راهبردی دارد.

هدف اصلی مقاله حاضر، تحلیل بحران همبستگی نخبگان در دهه نخست انقلاب اسلامی از منظر تاریخی-تحلیلی است. در این راستا، ابتدا مفهوم همبستگی نخبگان و ضرورت آن در نظم پس از انقلاب توضیح داده می‌شود، سپس زمینه‌های واگرایی نخبگان در دهه ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۷ بررسی و در نهایت، پیامدهای این بحران بر ثبات و توسعه نظام سیاسی ایران تحلیل خواهد شد.

مبانی نظری پژوهش

یکی از محورهای بنیادین در تحلیل پدیده‌های سیاسی، به‌ویژه در جوامع پساانقلابی، فهم کیفیت روابط میان نخبگان سیاسی و درجه انسجام یا واگرایی آنان است. «همبستگی نخبگان» مفهومی تحلیلی و میان‌رشته‌ای است که در ادبیات جامعه‌شناسی سیاسی، نظریه نخبگان و تحلیل گفتمانی مورد توجه قرار گرفته است. این مفهوم ناظر به سطح تعامل، همکاری و اشتراک منافع و گفتمان میان نیروهای نخبه در سطوح مختلف ساختار قدرت سیاسی است؛ تعاملاتی که نقش مهمی در استقرار، تداوم یا تزلزل نظام‌های سیاسی دارند (Burton & Higley, 1987).

۱. نظریه همبستگی نخبگان

نخستین چارچوب نظری که در این پژوهش به کار گرفته می‌شود، نظریه «همبستگی نخبگان» از جان هیگلی و مایکل برتون است. این دو نظریه‌پرداز، نخبگان سیاسی را در سه دسته کلی طبقه‌بندی می‌کنند: نخبگان متحد، نخبگان تکه‌تکه و نخبگان تقسیم‌شده. در نگاه آنان، نخبگان متحد در فضایی با هنجارهای مشترک و سازوکارهای حل اختلاف غیرخشونت‌آمیز همکاری می‌کنند، در حالی که نخبگان تقسیم‌شده از اختلافات شدید ارزشی، ایدئولوژیک یا منافع ساختاری رنج می‌برند. در نهایت، نخبگان تکه‌تکه نه تنها فاقد همکاری هستند، بلکه به رقابت‌های تخریبی و انشقاق‌های مزمن دامن می‌زنند که اغلب به ناپایداری سیاسی و شکنندگی نهادی می‌انجامد (Burton & Higley, 1987).

در کاربرد این نظریه بر بستر ایران پس از انقلاب اسلامی، می‌توان مشاهده کرد که در دهه‌های اولیه، نوعی انسجام گفتمانی اولیه میان نخبگان انقلابی وجود داشت که به مرور جای خود را به شکاف‌های ایدئولوژیک و جناحی داد. این روند با شکل‌گیری دو جناح اصلی موسوم به «چپ» و «راست» و سپس انشعابات متعدد در آن‌ها، نشانه‌هایی از تکه‌تکه شدن نخبگان را پدید آورد.

۲. نظریه نظام‌های نخبگی

از دیگر چارچوب‌های نظری مهم، نظریه «نظام‌های نخبگی» است که ریشه در سنت جامعه‌شناسی کلاسیک دارد. در این نظریه، تفاوت میان نظام‌های نخبگی باز و بسته مورد بررسی قرار می‌گیرد. در نظام‌های باز، امکان چرخش نخبگان، ورود نیروهای جدید و برقراری دیالوگ بین‌نسلی وجود دارد. اما در نظام‌های بسته، انحصار قدرت، طرد نیروهای جدید و تثبیت ساختار نخبگی مشهود است (Pareto, 1968). در ایران پس از انقلاب، ترکیبی از ویژگی‌های نظام بسته و نیمه‌باز مشاهده می‌شود؛ به‌ویژه در مقاطع مختلفی مانند پس از جنگ تحمیلی یا آغاز اصلاحات.

طرد برخی نخبگان نسل اول انقلاب، محدودسازی مشارکت نخبگان مخالف در روندهای کلان و تبدیل رقابت سیاسی به تقابل امنیتی-ایدئولوژیک، از مهم‌ترین مؤلفه‌های نظام نخبگی بسته در ایران بوده‌اند. این وضعیت به‌مرور سبب کاهش مشروعیت، ناکارآمدی تصمیم‌گیری و تشدید بحران‌های همبستگی شد.

۳. گفتمان قدرت و همبستگی نخبگان

از منظر تحلیل گفتمان، به‌ویژه در چارچوب لاکلا و موف، نخبگان سیاسی، کنشگران اصلی تولید، بازتولید و تداوم گفتمان‌های مسلط‌اند. زمانی که یک گفتمان سیاسی توانایی هژمونیک‌شدن و فراگیری مفاهیم مشترک میان نخبگان را از دست می‌دهد، فضای گفتمانی به‌سوی تعارض، حذف و بحران پیش می‌رود (Tajik, 2008).

در تجربه جمهوری اسلامی، می‌توان رد پای چندین گسست گفتمانی مهم را دید؛ از جمله تقابل گفتمان توسعه‌گرا و عدالت‌محور، تعارض گفتمان مقاومت با مصلحت‌گرایی و شکاف میان گفتمان‌های رسمی و واقعیت‌های اجتماعی. در چنین بستری، بخشی از نخبگان کوشیدند با روایت‌های نوین، اعم از اصلاح‌طلبانه، نواندیشانه یا تکنوکراتیک، مشروعیت خویش را حفظ کنند، حال آن‌که بخش‌هایی دیگر با تکیه بر قرائت‌های سخت‌گیرانه یا وفاداری به ساختارهای قدرت رسمی، گفتمان مسلط را نمایندگی کردند. این تنش دائمی، بر شدت بحران همبستگی افزود.

۴. تجربه نخبگان در جوامع پس‌انقلابی

در بررسی‌های تطبیقی، اغلب جوامع پس‌انقلابی در دهه‌های اول با بحران‌های نخبگی روبه‌رو هستند. تجربه انقلاب فرانسه، روسیه، چین و برخی کشورهای آمریکای لاتین حاکی از آن است که تثبیت نظم سیاسی نوین در گرو همگرایی نخبگان و ایجاد «ائتلاف مسلط» است. فقدان این ائتلاف یا فروپاشی آن، زمینه‌ساز دوره‌های پرتلاطم، کودتا، پاک‌سازی سیاسی یا استبداد ایدئولوژیک می‌شود (Linz & Stepan, 1996). از این منظر، تحولات سیاسی دهه ۶۰ و ۷۰ ایران را می‌توان در قالب تلاش‌ها و ناکامی‌ها برای ایجاد ائتلاف نخبگی خوانش کرد.

۵. پیامدهای فقدان همبستگی نخبگان

عدم همبستگی در میان نخبگان، تبعات متعددی دارد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

ناکارآمدی سیاست‌گذاری کلان به‌دلیل تقابل منافع

افول اعتماد عمومی و فرسایش سرمایه اجتماعی

بروز شکاف‌های گفتمانی و نهادی در نظام حکمرانی

تسلط رویه‌های حذف، طرد و حذفی‌گری به‌جای رقابت سیاسی سالم

تضعیف بدنه نخبگانی و کاهش ظرفیت نوآوری سیاستی

در بستر جمهوری اسلامی، این پیامدها به‌ویژه در مقاطع کلیدی مانند انتخابات، اعتراضات اجتماعی یا بحران‌های اقتصادی نمود یافته‌اند. ساختار رسمی جمهوری اسلامی نیز در مقاطعی با مداخله مستقیم یا غیرمستقیم، به قطبی‌تر شدن فضای نخبگانی دامن زده و مانع از شکل‌گیری قواعد رقابت درون‌سیستمی شده است.

جایگاه نخبگان سیاسی در ساختار قدرت جمهوری اسلامی ایران

نخبگان سیاسی در هر نظام سیاسی، نقش کلیدی در هدایت ساختار قدرت، جهت‌دهی افکار عمومی و تضمین انسجام راهبردی کشور ایفا می‌کنند. در جمهوری اسلامی ایران نیز از ابتدای انقلاب ۱۳۵۷ تاکنون، جایگاه نخبگان سیاسی واجد ویژگی‌های خاصی بوده که آن را از الگوهای متعارف در نظام‌های دموکراتیک انتخابی متمایز ساخته است. این جایگاه نه تنها توسط قواعد حقوق اساسی، بلکه توسط شبکه‌های قدرت، هنجارهای انقلابی و سازوکارهای غیررسمی مشروعیت‌ساز تعریف شده است. بر اساس تحلیل بشیری، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های تعیین‌کننده جایگاه نخبگان در ایران، «ترکیب قدرت رسمی و غیررسمی» است؛ به‌گونه‌ای که نخبگان سیاسی در ایران الزاماً نه از طریق رقابت آزاد حزبی، بلکه از طریق سازوکارهای انقلابی، سابقه مشارکت در نهادهای قدرت و میزان مقبولیت در میان نیروهای حاکم تعیین می‌شوند (Bashiriye, 2001).

از منظر تاریخی، ساختار سیاسی جمهوری اسلامی از همان دهه نخست انقلاب به سمت نهادینه‌سازی «نخبه‌گزینی ایدئولوژیک» حرکت کرد. این الگو در برابر سازوکار «نخبه‌گزینی کارآمدی‌محور» قرار دارد که در بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته مشاهده می‌شود. در ایران، گزینش نخبگان بر اساس میزان وفاداری سیاسی، پایبندی به اصول و ارزش‌های انقلاب و پیشینه مشارکت در نهادهای انقلابی شکل گرفت (Khezri, 2012). چنین الگویی باعث شد بخش قابل‌توجهی از نخبگان فنی، تکنوکرات‌ها و روشنفکران غیرایدئولوژیک در حاشیه قرار گیرند. در نتیجه، به‌جای تولد طبقه نخبگان متکثر و رقابت‌محور، نوعی «یکدست‌سازی گفتمانی» در ساخت قدرت شکل گرفت که پیامدهای بلندمدتی بر فرایند توسعه سیاسی و اقتصادی بر جای گذاشت.

از منظر ساختاری، جایگاه نخبگان سیاسی در ایران با محدودیت‌هایی همچون ضعف احزاب، فقدان فرهنگ مشارکت سیاسی پایدار و سیالیت قواعد رقابت انتخاباتی مواجه است. در چارچوب نظریه‌های نخبگان، ضعف احزاب به معنای عدم امکان گردش واقعی نخبگان است؛ چراکه احزاب به‌عنوان نهادهای سازمان‌دهنده، می‌توانند نیروهای تازه‌نفس را وارد ساخت قدرت کنند. اما در ایران، احزاب غالباً کوتاه‌عمر، انتخاباتی و غیرنهادمند هستند و بیشتر در قالب ائتلاف‌های موقت عمل می‌کنند (Alavitabar, 2015). همین امر باعث شده نخبگان سیاسی عمدتاً از طریق روابط درون‌ساختاری و شبکه‌ای جذب شوند، نه از طریق رقابت باز.

از سوی دیگر، نظام نظارت استصوابی شورای نگهبان به‌عنوان یک سازوکار تعیین‌کننده، عملاً دامنه ورود نخبگان جدید به انتخابات ریاست‌جمهوری، مجلس و خبرگان را محدود می‌کند. این امر باعث شده «سقف نخبگی» در ایران در بسیاری موارد نه بر اساس ظرفیت، تجربه و برنامه، بلکه بر اساس میزان انطباق فرد با معیارهای حاکمیتی تعیین گردد (Kamali, 2017). پیامد چنین روندی، کاهش تنوع نخبگانی، تضعیف انتقال تجربه و کندشدن نوسازی سیاسی است.

با وجود این محدودیت‌ها، نخبگان سیاسی در ایران همچنان نقش اساسی در سیاست‌گذاری ایفا می‌کنند. اما این نقش بیش از آن که مبتنی بر رقابت و پاسخ‌گویی باشد، مبتنی بر «وفاداری ساختاری» و «کارکرد ایدئولوژیک» است. همان‌گونه که تاجیک اشاره می‌کند، نخبگان در ایران بخشی از فرایند «حفظ نظام» به‌عنوان ارزش بنیادی تلقی می‌شوند؛ از این رو، جایگاه آنان همواره پیوندی وثیق با موازنه قدرت در نهادهای اصلی حاکمیت داشته است (Tajik, 2002).

نکته مهم دیگر آن است که ساختار چندلایه قدرت در ایران، موجب ایجاد «طبقات مختلف نخبگانی» شده است. برخی نخبگان در حلقه مرکزی قدرت قرار دارند و برخی دیگر در لایه‌های میانی یا حاشیه. این چندلایگی موجب شده شکاف نخبگانی، نه فقط میان اصلاح طلب و اصولگرا، بلکه در درون هر جریان نیز پدید آید. به عنوان مثال، اختلافات میان نخبگان اصولگرا بر سر مدیریت اقتصادی یا سیاست خارجی، ناشی از نبود سازوکارهای هماهنگی کارآمد است. این مسئله، کارآمدی دولت‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد و موجب نوسان سیاست‌ها می‌شود (Hateminejad, 2010).

در مجموع، جایگاه نخبگان سیاسی در ایران برآمده از ترکیب پیچیده‌ای از عوامل حقوقی، ایدئولوژیک، فرهنگی و تاریخی است که در کنار یکدیگر مانع از ایجاد الگوی پایدار و رقابت‌محور نخبگی شده‌اند. عبور از این وضعیت نیازمند تحول در سازوکارهای مشارکت سیاسی، تقویت نهادهای مدنی، ارتقای شایسته‌سالاری و تقلیل نقش سازوکارهای محدودکننده در ورود نخبگان به عرصه قدرت است.

مشروعیت کارکردی نخبگان سیاسی در جمهوری اسلامی ایران

مشروعیت کارکردی، به عنوان یکی از ارکان اصلی دوام و ثبات هر نظام سیاسی، در گرو کارآمدی نخبگان آن نظام در حل مسائل عمومی، مدیریت چالش‌ها و ارائه خدمات قابل قبول به جامعه است. در نظریه‌های جدید مشروعیت، کارکرد نخبگان از مشروعیت ایدئولوژیک یا سنتی مهم‌تر دانسته می‌شود؛ زیرا جامعه مدرن بیش از هر چیز، عملکرد را ملاک ارزیابی نخبگان قرار می‌دهد (Beetham, 1991). در جمهوری اسلامی ایران، مشروعیت کارکردی نخبگان سیاسی از ابتدای انقلاب تاکنون دستخوش تغییرات گسترده‌ای شده و دوره‌های تقویت و تضعیف را تجربه کرده است.

در دهه اول انقلاب، مشروعیت نخبگان عمدتاً ایدئولوژیک و برخاسته از مشارکت آنان در پیروزی انقلاب و جنگ تحمیلی بود. در این دوره، عملکرد اجرایی نهادهای دولتی و انقلابی، علی‌رغم ضعف‌ها، در سایه «سرمایه انقلابی» و «اخلاق ایثارگری» مشروعیت‌ساز تلقی می‌شد (Kadivar, 2011). اما با پایان جنگ و آغاز دوران سازندگی، معیارهای جامعه در سنجش نخبگان تغییر کرد و «کارآمدی اجرایی» جایگزین مشروعیت انقلابی شد. از این دوره به بعد، جامعه انتظار داشت نخبگان توانایی مدیریت اقتصادی، ایجاد ثبات و بهبود کیفیت زندگی را داشته باشند.

در دهه ۱۳۸۰، با گسترش فناوری اطلاعات و افزایش تحصیلات دانشگاهی، جامعه بیش از گذشته به نقد عملکرد نخبگان پرداخت و معیارهای ارزیابی پیچیده‌تر شد. ضعف در سیاست‌گذاری اقتصادی، افزایش نابرابری، فساد اداری و ناکارآمدی در برنامه‌های توسعه، به کاهش مشروعیت کارکردی نخبگان انجامید (Hashemi, 2019). در این دوره، بخش مهمی از نخبگان فنی و دانشگاهی به دلیل محدودیت‌های ساختاری در سیاست‌گذاری، از عرصه تصمیم‌سازی کنار گذاشته شدند و این امر شکاف میان «نخبگان رسمی» و «نخبگان کارشناسی» را تشدید کرد.

عامل دیگر تضعیف مشروعیت کارکردی، سیاست‌گذاری ناپایدار و تغییر مداوم در برنامه‌های کلان است. هر دولت، به جای تکیه بر برنامه‌های درازمدت، الگوی سیاست‌گذاری جدیدی را پایه‌گذاری کرده که عملاً تداوم سیاست‌ها را مختل کرده است. این وضعیت به‌ویژه در حوزه اقتصادی، انرژی، مسکن، مدیریت آب و سیاست خارجی بسیار مشهود است (Kamali, 2017). چنین بی‌ثباتی‌ای، اعتماد عمومی به کارآمدی نخبگان را کاهش داده است.

در کنار آن، مسئله فساد و ناکارآمدی اداری نیز از عوامل مؤثر در تضعیف مشروعیت کارکردی نخبگان بوده است. فساد اقتصادی، منافع گروهی و ناکارآمدی بوروکراتیک، در موارد متعدد زمینه بی‌اعتمادی عمومی به تصمیم‌گیران را فراهم کرده و کارآمدی ساختاری را کاهش داده است (Hashemi, 2019). در این وضعیت، نخبگان به جای ایجاد احساس پیشرفت، با بحران اعتماد مواجه شده‌اند.

در سال‌های دهه ۱۳۹۰ و ۱۴۰۰، با تشدید تحریم‌ها، نوسان ارز، کاهش رفاه عمومی و افت قدرت خرید مردم، مشروعیت کارکردی نخبگان بیش از قبل زیر سؤال رفته است. جامعه اکنون کارآمدی را معیار اصلی مشروعیت می‌داند و ناکامی در مدیریت بحران‌های اقتصادی و اجتماعی، هزینه‌های سنگینی برای نخبگان ایجاد کرده است (Sadeghi, 2019). از سوی دیگر، گسترش شبکه‌های اجتماعی باعث شده انتقاد از عملکرد نخبگان به سرعت انتشار یابد و این امر فشار افکار عمومی را بر آنان افزایش دهد.

با وجود چنین چالش‌هایی، نخبگان سیاسی هنوز فرصت آن را دارند که مشروعیت کارکردی خود را احیا کنند. این امر از طریق تقویت شایسته‌سالاری، تمرکز بر توسعه پایدار، اصلاح ساختار بوروکراسی، افزایش شفافیت و کاهش سیاست‌گذاری شعاری امکان‌پذیر است. در شرایط کنونی، جامعه دیگر مشروعیت ایدئولوژیک را کافی نمی‌داند و انتظار دارد نخبگان بتوانند با «کارآمدی واقعی»، «برنامه‌محوری» و «پاسخ‌گویی» اعتماد عمومی را بازسازی کنند. در مجموع، مشروعیت کارکردی نخبگان سیاسی در ایران بیش از هر زمان دیگر به توانایی آنان در مدیریت علمی، پاسخ‌گو و شفاف امور کشور وابسته است. در صورتی که نخبگان نتوانند به این نیاز پاسخ دهند، شکاف میان دولت و ملت عمیق‌تر شده و ساختار حکمرانی با چالش‌های پایدار مواجه خواهد شد.

تحلیل تاریخی شکاف نخبگان در سال‌های پس از انقلاب اسلامی ایران

یکی از مصادیق بارز تعمیق شکاف در میان نخبگان سیاسی ایران را می‌توان در وقایع منتهی به عزل بنی‌صدر از ریاست‌جمهوری مشاهده کرد. در حالی که در ابتدای پیروزی انقلاب، بنی‌صدر یکی از چهره‌های مقبول میان نخبگان انقلاب به شمار می‌رفت و حمایت امام خمینی نیز به گونه‌ای از او دیده می‌شد، اما اختلافات بنیادین وی با نیروهای خط امام، به ویژه حزب جمهوری اسلامی و نهادهای انقلابی، به تدریج او را به سمبل یک قطب در تضاد با هسته قدرت تبدیل کرد (Abdi, 2004). بنی‌صدر به عنوان رئیس‌جمهور تلاش می‌کرد نقش رهبری اجرایی کشور را فراتر از ساختار حزبی ایفا کند و نهادهایی همچون سپاه پاسداران، دادگاه‌های انقلاب و کمیته‌ها را غیرقانونی می‌دانست، در حالی که جناح موسوم به خط امام، این نهادها را ضامن بقای انقلاب تلقی می‌کرد (Bashiriyeh, 2001). این تعارض نهایتاً به تقابل آشکار انجامید و پس از واقعه ۱۴ اسفند و درگیری‌های گسترده خیابانی، عزل بنی‌صدر از سوی مجلس و تأیید رهبری صورت گرفت که آغازگر طرد یک جریان از درون ساختار حاکمیتی بود.

از دیگر بزنگاه‌های تاریخی که شکاف نخبگان را تعمیق بخشید، می‌توان به دوران پس از جنگ تحمیلی و آغاز ریاست‌جمهوری هاشمی رفسنجانی اشاره کرد. در این مقطع، گفتمان سازندگی با محوریت توسعه اقتصادی، خصوصی‌سازی و تعدیل ساختاری، در تعارض با دیدگاه‌هایی قرار گرفت که همچنان بر عدالت اجتماعی و ادامه سیاست‌های انقلابی تأکید داشتند (Fazeli, 2017). این تفاوت دیدگاه، نخبگان انقلابی را به دو جناح محافظه‌کار و اصلاح‌طلب تقسیم کرد؛ یکی معتقد به بازسازی اقتصادی با ابزارهای بازار و دیگری نگران از گسست اجتماعی ناشی از نابرابری‌ها و فساد در فرایند خصوصی‌سازی. شکاف مزبور، هرچند در قالب گفتمانی ظاهر شد، اما بازتاب آن در رقابت‌های سیاسی، تغییر در ترکیب مدیریتی نهادها و حتی در روابط مجلس و دولت مشهود بود.

دوران اصلاحات با ریاست‌جمهوری محمد خاتمی، نماد بارز دیگری از شکاف نخبگان را به نمایش گذاشت. گفتمان اصلاح‌طلبی که بر آزادی‌های مدنی، جامعه مدنی و حاکمیت قانون تأکید می‌کرد، در تضاد با دیدگاه محافظه‌کارانه‌ای بود که حفظ امنیت، هویت دینی نظام و اولویت نهادهای انقلابی را در رأس امور می‌دانست (Tajik, 2008). در این دوره، برخورد نهادهایی نظیر قوه قضائیه، شورای نگهبان و صداوسیما با دولت خاتمی و اصلاح‌طلبان، یکی از شدیدترین اشکال تقابل نهادی میان نخبگان را رقم زد. حادثه تعطیلی مطبوعات، توقیف فله‌ای روزنامه‌ها، رد صلاحیت‌های گسترده در انتخابات مجلس هفتم و نهایتاً تضعیف جایگاه رئیس‌جمهور در نظام تصمیم‌گیری، نمودهای تاریخی این شکاف بودند (Khezri, 2012).

در دهه ۱۳۸۰ و به‌ویژه پس از ظهور احمدی‌نژاد، نوعی تغییر در مختصات شکاف نخبگان رخ داد. احمدی‌نژاد با شعارهای عدالت‌محور و ضدنخبگی، خود را نماینده مردم علیه طبقه حاکم معرفی می‌کرد. این در حالی بود که در عمل، او با ساختار رسمی و نهادهای تثبیت‌شده نظام نیز دچار چالش شد، تا جایی که نهاد رهبری و بخش‌هایی از اصولگرایان سنتی نیز به صف منتقدان او پیوستند (Nasri, 2012). وقایع مربوط به خانه‌نشینی یازده‌روزه رئیس‌جمهور در اعتراض به حکم رهبر انقلاب برای بازگرداندن وزیر اطلاعات، یکی از جلوه‌های علنی همین شکاف بود که نشان داد اختلاف در سطح نخبگان اجرایی و ولایی، به سطحی بحرانی رسیده است (Zibakalam, 2013).

در این میان، فتنه ۱۳۸۸ به‌عنوان مهم‌ترین رخداد پس از انقلاب، یک شکاف امنیتی-سیاسی را نیز به بدنه نخبگان وارد ساخت. اعلام نتایج انتخابات و اتهام تقلب، سبب شد بخشی از نخبگان که پیش‌تر در درون حاکمیت تعریف می‌شدند، مانند موسوی و کروبی، در تضاد با نهادهای رسمی قرار گیرند و از سوی حاکمیت طرد شوند. این شکاف، به انشعاب‌های عمیق اجتماعی نیز دامن زد و فضای سیاسی کشور را تا چند سال متأثر ساخت (Zibakalam, 2013). گرچه نظام جمهوری اسلامی توانست با کنترل فضای امنیتی و سیاسی، از فروپاشی ساختار رسمی جلوگیری کند، اما بازماندگان این شکاف در قالب جریان‌های گفتمانی جدید، در ادوار بعدی همچنان فعال باقی ماندند.

در نهایت، می‌توان گفت تاریخ سیاسی جمهوری اسلامی ایران، آکنده از شکاف‌های درون‌ساختاری میان نخبگان بوده است. این شکاف‌ها اگرچه گاه در چارچوب رقابت سیاسی مهار شدند، اما در بسیاری از موارد، با حذف، طرد، محدودسازی و حتی امنیتی‌سازی همراه بودند که در بلندمدت مانع از شکل‌گیری فرهنگ هم‌افزایی نخبگان در درون نظام گردیده است.

در ادامه روند واگرایی نخبگان، دهه ۱۳۸۰ با وجود آغاز آن با دولت اصلاح‌طلب خاتمی، در ادامه با روی کار آمدن محمود احمدی‌نژاد، مرحله‌ای جدید از شکاف‌های نخبگانی را رقم زد. احمدی‌نژاد با بهره‌گیری از گفتمان عدالت‌محور و شعارهای ضداشرافی، بخش‌هایی از نیروهای اصولگرا را با خود همراه ساخت، اما به‌سرعت از بدنه سنتی اصولگرایی فاصله گرفت و گفتمان خاصی را حول محور «عدالت انقلابی»، مبارزه با فساد و رجعت به آرمان‌های اول انقلاب مطرح کرد. این امر موجب شد تا تضادهای جدی میان نخبگان اصولگرا و میان نخبگان دولتی و روحانیت سنتی پدید آید (Nasri, 2012).

از دیگر تحولات این دهه، تقابل شدید میان دولت و مجلس و سپس دولت و سایر نهادهای رسمی نظام، از جمله قوه قضائیه و مجمع تشخیص مصلحت نظام بود که نشان از نبود انسجام نهادی و نخبگانی داشت. همچنین در سال‌های پایانی دهه، موضوع جنجالی «جریان انحرافی» که از سوی بخش‌هایی از اصولگرایان برای توصیف حلقه نزدیکان احمدی‌نژاد به کار رفت، بیانگر بحران مشروعیت در سطح نخبگان هم‌سو با حاکمیت بود (Saei, 2014). این شکاف‌ها تا حدی پیش رفت که در برخی مقاطع، مشروعیت نهادهای تصمیم‌ساز نزد افکار عمومی دچار خدشه شد و فرایند تصمیم‌سازی در سطح کلان کشور از اجماع نخبگانی تهی گردید.

دهه ۱۳۹۰ نیز، با دو دوره ریاست‌جمهوری حسن روحانی، شاهد نوع دیگری از بازترشدن شکاف نخبگان بود. روحانی با گفتمان اعتدال و تعامل با جهان به قدرت رسید، اما به‌سرعت با انتقادات تند نیروهای اصولگرا مواجه شد. از سوی دیگر، برخی نخبگان اصلاح‌طلب که حامی روحانی بودند، در پی ناکامی‌های دولت در تحقق وعده‌ها، از او فاصله گرفتند. در این میان، نهادهایی چون سپاه پاسداران، شورای نگهبان و قوه قضائیه نیز در برخی موارد مواضعی در تضاد با دولت داشتند که نشان‌دهنده ادامه و حتی تشدید شکاف نخبگان سیاسی بود (Sadeghi, 2019).

در مجموع، تحلیل تاریخی وضعیت نخبگان سیاسی در ایران پس از انقلاب نشان می‌دهد که واگرایی نخبگان روندی مزمن و تداومی داشته است. از اختلافات ایدئولوژیک دهه اول انقلاب گرفته تا کشمکش‌های ساختاری و کارکردی در دهه‌های بعد، همه حاکی از عدم تحقق

انسجام نخبگانی پایدار است. این واگرایی‌ها نه تنها در فرایندهای تصمیم‌سازی، بلکه در تضعیف مشارکت اجتماعی، کاهش اعتماد عمومی و افت سرمایه اجتماعی نیز بازتاب یافته‌اند.

نخبگان سیاسی ایران در بسیاری از مواقع، به جای حرکت در مسیر رقابت عقلانی و مدیریت تضادها، در مسیر حذف یکدیگر و قطبی‌سازی گفتمان‌ها حرکت کرده‌اند. چنین وضعیتی سبب شده است که انسجام اجتماعی و مشروعیت سیاسی نیز از این شکاف‌ها تأثیر پذیرفته و کارآمدی نظام سیاسی در برخی مقاطع با چالش مواجه شود (Tajik, 2019). از این رو، بازاندیشی در ساختارهای ارتباطی، نهادهای تصمیم‌ساز و فرهنگ سیاسی نخبگان، ضرورتی بنیادین برای جلوگیری از تعمیق بیشتر شکاف‌ها محسوب می‌شود.

در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی، شکاف میان نخبگان سیاسی و فکری نه تنها کاهش نیافت، بلکه به‌ویژه در دهه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰ وارد مرحله‌ای پیچیده‌تر شد. این شکاف‌ها عمدتاً در سه بُعد قابل‌پیگیری‌اند: ایدئولوژیک، کارکردی و نهادی. در این راستا، یکی از کلیدی‌ترین نقاط عطف تاریخی، دوران ریاست‌جمهوری سید محمد خاتمی (۱۳۷۶-۱۳۸۴) بود. روی کار آمدن دولت اصلاحات به رهبری جریان موسوم به «نخبگان تجددگرا» موجب تشدید تضادها میان دو طیف اصلی از نخبگان شد: محافظه‌کاران انقلابی و اصلاح‌طلبان نوسازی‌گرا. این تضاد نه فقط در سطح نهادهای رسمی حاکمیت، بلکه در حوزه افکار عمومی، دانشگاه‌ها، مطبوعات و احزاب نیز قابل‌مشاهده بود (Tajik, 2008). در این دوران، جدال بر سر مفاهیمی همچون «جامعه مدنی»، «نظارت استصوابی»، «ولایت فقیه» و «آزادی مطبوعات» نمادهای بارز شکاف نخبگان بودند.

از منظر نهادی، دوگانگی میان مجلس شورای اسلامی، قوه مجریه، شورای نگهبان و نهاد رهبری بارها به مناقشه انجامید. مثلاً رد صلاحیت‌های گسترده در انتخابات مجلس هفتم (۱۳۸۲) از سوی شورای نگهبان که منجر به اعتراض علنی دولت وقت شد، از بارزترین نمونه‌های تعارض نهادی ناشی از شکاف نخبگان بود (Abdi, 2004). این تعارض در سطح جامعه نیز بازتاب پیدا کرد، به گونه‌ای که مشارکت سیاسی اقلیت‌های مختلف مردم، تحت تأثیر آشفتگی در ساختار نخبگانی، دچار نوسان شد.

در دهه ۱۳۹۰ و به‌ویژه پس از اعتراضات سال ۱۳۸۸، الگوی شکاف نخبگان وارد مرحله‌ای تازه شد. در این برهه، برخلاف دهه‌های قبل، بخش‌هایی از نخبگان رسمی پیشین نیز در جرگه مخالفان یا منتقدان شدید ساختار موجود جای گرفتند. جریان موسوم به «فتنه ۸۸» از این حیث، نماد بحران جدی در انسجام نخبگان بود. تحلیل‌ها نشان می‌دهد که این رویداد نه تنها ناشی از منازعات انتخاباتی بود، بلکه ریشه‌های عمیق‌تری در تقابل گفتمان‌های سیاسی، نگرش به مردم‌سالاری، عدالت اجتماعی، نحوه اجرای قانون اساسی و جایگاه رهبری داشت (Kadivar, 2011).

از دهه ۱۳۹۰ به بعد، با روی کار آمدن دولت حسن روحانی و تداوم فشارهای خارجی، به‌ویژه تحریم‌ها، و نیز اعتراضات مردمی، از جمله دی‌ماه ۱۳۹۶ و آبان‌ماه ۱۳۹۸، شکاف میان نخبگان نوعی واگرایی مضاعف پیدا کرد. در این مقطع، بخشی از نخبگان با نهادهای تصمیم‌گیر قطع ارتباط کردند و بخش دیگر از ساختار رسمی قدرت، خود را بیش از پیش منزوی یافت. تحلیل شبکه‌ای روابط نخبگان در این دوران نشان می‌دهد که نه تنها پیوندهای افقی میان نخبگان گسسته شده، بلکه در بسیاری از موارد، پیوندهای عمودی آنان با بدنه جامعه نیز آسیب جدی دیده است (Alavitabar, 2019).

در مجموع، شکاف نخبگان در جمهوری اسلامی از یک پدیده گذرا به یک ساختار پایدار و بازتولیدشونده بدل شده است. تداوم این شکاف نه تنها بر کیفیت حکمرانی و مشارکت سیاسی مردم تأثیرگذار بوده، بلکه موجب فرسایش اعتماد عمومی، کاهش سرمایه اجتماعی و انجماد در فرایند اصلاحات ساختاری نیز شده است.

در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی، شکاف میان نخبگان سیاسی و فکری نه تنها کاهش نیافت، بلکه به‌ویژه در دهه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰ وارد مرحله‌ای پیچیده‌تر شد. این شکاف‌ها عمدتاً در سه بُعد قابل‌پیگیری‌اند: ایدئولوژیک، کارکردی و نهادی. در این راستا، یکی از کلیدی‌ترین نقاط عطف تاریخی، دوران ریاست‌جمهوری سید محمد خاتمی (۱۳۷۶-۱۳۸۴) بود. روی کار آمدن دولت اصلاحات به رهبری جریان موسوم به «نخبگان تجددگرا» موجب تشدید تضادها میان دو طیف اصلی از نخبگان شد: محافظه‌کاران انقلابی و اصلاح‌طلبان نوسازی‌گرا. این تضاد نه فقط در سطح نهادهای رسمی حاکمیت، بلکه در حوزه افکار عمومی، دانشگاه‌ها، مطبوعات و احزاب نیز قابل‌مشاهده بود (Tajik, 2008). در این دوران، جدال بر سر مفاهیمی همچون «جامعه مدنی»، «نظارت استصوابی»، «ولایت فقیه» و «آزادی مطبوعات» نمادهای بارز شکاف نخبگان بودند.

از منظر نهادی، دوگانگی میان مجلس شورای اسلامی، قوه مجریه، شورای نگهبان و نهاد رهبری بارها به مناقشه انجامید. مثلاً رد صلاحیت‌های گسترده در انتخابات مجلس هفتم (۱۳۸۲) از سوی شورای نگهبان که منجر به اعتراض علنی دولت وقت شد، از بارزترین نمونه‌های تعارض نهادی ناشی از شکاف نخبگان بود (Abdi, 2004). این تعارض در سطح جامعه نیز بازتاب پیدا کرد، به‌گونه‌ای که مشارکت سیاسی اقلیت‌های مختلف مردم، تحت تأثیر آشفتگی در ساختار نخبگانی، دچار نوسان شد.

در دهه ۱۳۹۰ و به‌ویژه پس از اعتراضات سال ۱۳۸۸، الگوی شکاف نخبگان وارد مرحله‌ای تازه شد. در این برهه، برخلاف دهه‌های قبل، بخش‌هایی از نخبگان رسمی پیشین نیز در جرگه مخالفان یا منتقدان شدید ساختار موجود جای گرفتند. جریان موسوم به «فتنه ۸۸» از این حیث، نماد بحران جدی در انسجام نخبگان بود. تحلیل‌ها نشان می‌دهد که این رویداد نه تنها ناشی از منازعات انتخاباتی بود، بلکه ریشه‌های عمیق‌تری در تقابل گفتمان‌های سیاسی، نگرش به مردم‌سالاری، عدالت اجتماعی، نحوه اجرای قانون اساسی و جایگاه رهبری داشت (Kadivar, 2011).

از دهه ۱۳۹۰ به بعد، با روی کار آمدن دولت حسن روحانی و تداوم فشارهای خارجی، به‌ویژه تحریم‌ها، و نیز اعتراضات مردمی، از جمله دی‌ماه ۱۳۹۶ و آبان‌ماه ۱۳۹۸، شکاف میان نخبگان نوعی واگرایی مضاعف پیدا کرد. در این مقطع، بخشی از نخبگان با نهادهای تصمیم‌گیر قطع ارتباط کردند و بخش دیگر از ساختار رسمی قدرت، خود را بیش از پیش منزوی یافت. تحلیل شبکه‌ای روابط نخبگان در این دوران نشان می‌دهد که نه تنها پیوندهای افقی میان نخبگان گسسته شده، بلکه در بسیاری از موارد، پیوندهای عمودی آنان با بدنه جامعه نیز آسیب جدی دیده است (Alavitabar, 2019).

در مجموع، شکاف نخبگان در جمهوری اسلامی از یک پدیده گذرا به یک ساختار پایدار و بازتولیدشونده بدل شده است. تداوم این شکاف نه تنها بر کیفیت حکمرانی و مشارکت سیاسی مردم تأثیرگذار بوده، بلکه موجب فرسایش اعتماد عمومی، کاهش سرمایه اجتماعی و انجماد در فرایند اصلاحات ساختاری نیز شده است.

تداوم و تعمیق شکاف در دهه ۱۳۹۰: زوال گفتمان‌های ائتلافی و نهادینه‌شدن شکاف‌ها

در دهه ۱۳۹۰، شکاف نخبگان در جمهوری اسلامی ایران وارد مرحله‌ای تازه شد. این دوره با هم‌زمانی بحران‌های ساختاری در عرصه اقتصاد، سیاست خارجی و مطالبات اجتماعی آغاز شد و به بازتولید و تعمیق گسست‌های ایدئولوژیک، نسلی و نهادی میان نخبگان انجامید. از یک‌سو، چالش‌هایی مانند تحریم‌های گسترده، سقوط ارزش پول ملی، نارضایتی‌های معیشتی و ناامیدی اجتماعی، نخبگان حاکم را در معرض پرسش‌های جدیدی درباره مشروعیت، کارآمدی و ظرفیت پاسخ‌گویی قرار داد. از سوی دیگر، گفتمان‌های ائتلافی همچون «اعتدال‌گرایی» که با هدف کاستن از منازعه درون‌ساختاری طراحی شده بودند، به دلیل ناکامی در تحقق اهداف اقتصادی و سیاسی، از کارآمدی افتادند و حتی خود به منبع تولید شکاف جدید بدل شدند (Tajik, 2019).

در این دوره، سه سطح از شکاف‌های نخبه‌محور قابل مشاهده است:

۱. شکاف نهادی-ساختاری میان ارکان حکومت، به‌ویژه میان دولت (قوه مجریه) و نهادهای نظارتی و امنیتی، که اغلب از گفتمان‌های متفاوتی تبعیت می‌کردند؛
 ۲. شکاف ایدئولوژیک میان نخبگان سنت‌گرا و نوگرا، که در قالب تقابل ارزش‌های انقلابی-اسلامی با قرائت‌های عقل‌گرایانه یا تکنوکراتیک از اداره کشور بروز یافت؛
 ۳. شکاف نسلی و اجتماعی میان نخبگان سیاسی نسل اول و دوم با نخبگان برآمده از بدنه جامعه مدنی، دانشگاه، حوزه و رسانه‌های نوین، که خواهان اصلاحات ساختاری و انعطاف‌پذیری بیشتر در برابر مطالبات عمومی بودند (Fazeli, 2017).
- ویژگی بارز شکاف در این دهه، عبور آن از مرز نهادهای حکومتی و تسری به حوزه‌های عمومی، اجتماعی و حتی دینی بود. دیگر نمی‌توان سخن از شکاف صرفاً در درون حلقه قدرت به میان آورد، بلکه توده‌های اجتماعی، رسانه‌ها، روشنفکران و جریان‌های مدنی نیز در بازتولید یا تقابل با گفتمان‌های نخبه‌محور نقش ایفا کردند (Bashiriye, 2018). به‌طور خاص، ظهور موج‌های اعتراضی در سال‌های ۱۳۹۶، ۱۳۹۸ و ۱۴۰۱، نشانه‌هایی از فروپاشی نسبی انسجام نخبگانی و ناتوانی در مدیریت تعارضات چندوجهی بود.
- از دیدگاه نظری، آنچه در این دوره برجسته می‌شود، تضعیف «هم‌افزایی نهادی» و فرسایش «سرمایه نخبگی» است. وقتی نخبگان به‌جای تعامل سازنده و گفت‌وگو، درگیر منازعات حیثیتی، تقلیل‌گرایانه یا جناحی می‌شوند، نظام تصمیم‌گیری از توانایی ادغام دیدگاه‌های متکثر بازمی‌ماند. در نتیجه، الگوهای حکمرانی به‌جای حل مسئله، به بازتولید بحران دامن می‌زنند (Katouzian, 2013).
- در جمع‌بندی، باید گفت شکاف نخبگان در دهه ۱۳۹۰ از مرحله اختلاف‌نظر به مرحله تعارض ساختاری و واگرایی عینی رسیده و پیامدهای آن نه‌تنها در عرصه سیاست‌گذاری، بلکه در کف جامعه و میزان انسجام ملی نیز قابل مشاهده است. تداوم این وضعیت، اگر با سازوکارهای گفت‌وگویی، شفاف‌سازی و مشارکت واقعی نخبگان در فرایندهای تصمیم‌سازی همراه نشود، می‌تواند به بحران مشروعیت سیاسی و اجتماعی منتهی گردد.
- ### تداوم و تشدید شکاف نخبگان در دهه ۱۳۷۰: شکاف سازندگی و عدالت‌خواهی
- در دهه ۱۳۷۰، به‌ویژه پس از انتخاب اکبر هاشمی رفسنجانی به ریاست‌جمهوری و آغاز سیاست‌های موسوم به «توسعه اقتصادی»، شکاف مهمی میان نخبگان طرفدار سازندگی با محوریت تکنوکرات‌ها و نخبگان عدالت‌خواه با رویکرد انقلابی رخ داد. سیاست‌های تعدیل ساختاری، تمرکز بر خصوصی‌سازی، جذب سرمایه خارجی و تغییر اولویت‌ها از سیاست به اقتصاد، موجب نگرانی جریان‌های سنتی‌تر درون نظام شد که نسبت به فاصله‌گرفتن نظام از آرمان‌های اول انقلاب هشدار می‌دادند (Kamali, 2017).
- در این دوران، دو گفتمان مسلط در عرصه نخبگان ظهور یافت: گفتمان تکنوکراتیک مبتنی بر کارایی، توسعه و نظم، در برابر گفتمان عدالت‌خواهانه مبتنی بر دغدغه‌های اجتماعی، بازتوزیع ثروت و حفظ روح انقلابی. نخبگان اصلاح‌طلب، که از دل جناح چپ دهه ۶۰ سربرآوردند، رفته‌رفته در میانه این طیف قرار گرفتند و خود به حامل نوعی جدید از گفتمان مدرن‌سازی فرهنگی و سیاسی تبدیل شدند (Kadivar, 2011). با این حال، در همین دوران، همبستگی نهادی نظام حفظ شد و شکاف نخبگان در چارچوب گفتمانی جمهوری اسلامی باقی ماند.
- دهه ۱۳۸۰: تعمیق دوقطبی، چرخش‌های گفتمانی و شکاف در ساختار سیاسی
- با آغاز دهه ۱۳۸۰، به‌ویژه پس از دولت اصلاحات، ترکیبی از تحولات سیاسی داخلی و فشارهای خارجی منجر به تعمیق شکاف نخبگان شد. حوادثی نظیر قتل‌های زنجیره‌ای، بحران کوی دانشگاه و در نهایت، رد صلاحیت گسترده در انتخابات مجلس هفتم (۱۳۸۲)، شکاف

بین نخبگان اصلاح‌طلب و بخش‌های نهادهای انتصابی نظام را به یک بحران مشروعیت نخبگان منجر کرد (Abedi, 2016). اصلاح‌طلبان، که در دهه ۱۳۷۰ توانسته بودند گفتمان خود را در جامعه جا بیندازند، در این دوره با محدودیت‌های امنیتی، قضایی و رسانه‌ای روبه‌رو شدند. از سوی دیگر، با روی کار آمدن محمود احمدی‌نژاد در سال ۱۳۸۴، گفتمان عدالت‌خواهی از موضعی اپوزیسیونی به ساختار رسمی بازگشت، اما نه در همبستگی با اصلاح‌طلبان، بلکه به‌عنوان رقیب تکنوکرات‌ها و حامل روایت انقلابی بازسازی‌شده‌ای از سیاست‌های رفاهی و ضدفساد. احمدی‌نژاد با شعار «دولت مهرورز»، عدالت‌خواهی و حذف رانت‌های قدرت توانست حمایت بخش‌هایی از بدنه نیروهای انقلابی و طبقه پایین را جلب کند (Nasri, 2012).

با این حال، عملکرد او در دوره دوم ریاست‌جمهوری و تنش با نهادهای حاکمیتی، به‌ویژه رهبری، موجب شد شکاف جدیدی بین «نخبگان اصولگرا» شکل گیرد؛ به‌طوری‌که دسته‌بندی‌های درون‌جناحی اصولگرایی، همچون «جبهه پایداری»، «راست سنتی»، «نواصولگرایان» و «احمدی‌نژادی‌ها» ظهور کردند (Saei, 2014).

دهه ۱۳۹۰: انسداد، انشقاق و بازتعریف نخبه‌گرایی

دهه ۱۳۹۰ را می‌توان دوران انسداد گفتمانی و در عین حال، ظهور نوعی شکاف پنهان و گاه رادیکال میان نخبگان دانست. با آغاز به کار دولت حسن روحانی و احیای گفتمان اعتدال، بخشی از نخبگان سیاسی که از اصلاح‌طلبی ناامید شده بودند، به حمایت از جریان میانه‌رو پرداختند. اما به‌دلیل تداوم تحریم‌ها، بحران‌های اقتصادی و نارضایتی اجتماعی، این گفتمان نیز موفق به بسیج بدنه اجتماعی نخبگان نشد (Montazeri, 2021).

از سوی دیگر، وقایع سال ۱۳۹۶ و اعتراضات مردمی، پیامدهایی عمیق برای بازتعریف رابطه میان نخبگان و بدنه جامعه داشت. فاصله‌ای که میان نخبگان سیاسی-رسمی و بدنه اجتماعی به‌وجود آمده بود، عملاً باعث شد نخبگان جدیدی در بیرون از ساخت قدرت، به‌ویژه در حوزه رسانه، فضای مجازی و روشنفکری آکادمیک پدید آیند. این نخبگان از یک‌سو گفتمان‌های ساختارشکن را مطرح می‌کردند و از سوی دیگر، مشروعیت گفتمان‌های رسمی نخبگان حاکم را به چالش می‌کشیدند (Zarifian, 2021).

در همین حال، فشارهای امنیتی و رسانه‌ای برای انسداد صدای نخبگان منتقد، منجر به مهاجرت فکری و گاه فیزیکی آن‌ها شد. نتیجه آن‌که شکاف نخبگان از حالت «اختلاف درون‌گفتمانی» به وضعیت «گسست برون‌ساختاری» بدل شد. در واقع، شکاف نخبگان دیگر صرفاً یک تضاد نظری نبود، بلکه گسست مشروعیت، مشروعیت‌بری از ساختار قدرت و در برخی موارد، ضدیت کامل با ساختار تلقی می‌شد (Bashiriyeh, 2018).

در مجموع، تحلیل تاریخی شکاف نخبگان پس از انقلاب اسلامی ایران نشان می‌دهد که این شکاف از یک گسست نظری در اوایل دهه ۶۰ به سمت یک گسست گفتمانی در دهه ۷۰، یک گسست ساختاری و نهادی در دهه ۸۰ و در نهایت، به یک گسست اجتماعی و هویتی در دهه ۹۰ تحول یافته است. بدین ترتیب، شکاف نخبگان نه تنها یک مسئله ساختاری درون‌حکومتی، بلکه به چالشی برای رابطه حکومت با جامعه بدل شده است.

در دهه ۱۳۷۰، به‌ویژه با پیروزی سید محمد خاتمی در انتخابات ریاست‌جمهوری سال ۱۳۷۶، شکاف نخبگان به سطحی بی‌سابقه از ظهور اجتماعی رسید. پیروزی جریان موسوم به «اصلاح‌طلب» که متکی بر نخبگان فرهنگی، روشنفکران، دانشگاهیان و بخش‌هایی از طبقه متوسط شهری بود، واکنش محافظه‌کاران سنتی و نهادهای قدرت غیرانتخابی را به دنبال داشت. این دوره شاهد شکل‌گیری شکاف میان نخبگان «اصلاح‌طلب تحول‌خواه» و نخبگان «محافظه‌کار پایبند به وضع موجود» بود؛ شکافی که در عرصه رسانه، دانشگاه، مجلس و حتی نهادهای

امنیتی و نظامی بروز یافت (Abedi, 2016). به‌ویژه مفهوم «جامعه مدنی» که توسط خاتمی برجسته شد، به میدان رقابتی تبدیل شد که در آن دو سوی شکاف، پروژه‌های متفاوتی برای نظم سیاسی-اجتماعی ایران پیشنهاد می‌کردند.

با آغاز دهه ۱۳۸۰، منازعه نخبگان در بستر سیاست‌گذاری خارجی نیز تشدید شد. اصلاح‌طلبان با رویکرد تنش‌زدایی در سیاست خارجی، تعامل با غرب، پذیرش مشروط برخی قواعد بین‌المللی و تمرکز بر توسعه درون‌زا را پیگیری می‌کردند، در حالی که جریان مقابل، که به تدریج در قالب ائتلافی از اصولگرایان سنتی و نهادهای امنیتی تثبیت شد، استراتژی «مقاومت فعال» و بازتعریف استقلال به‌مثابه تقابل با نظام جهانی را در پیش گرفت (Kazemi, 2018). این اختلاف دیدگاهی موجب تقابل مستمر در حوزه‌های دیپلماسی، پرونده هسته‌ای، مدیریت فرهنگی و کنترل فضای مجازی شد.

با روی کار آمدن محمود احمدی‌نژاد در سال ۱۳۸۴، شکاف نخبگان وارد مرحله‌ای پیچیده‌تر شد. احمدی‌نژاد با شعارهای عدالت‌خواهانه و ضدنخبه‌گرایی، در ظاهر در پی حذف دو جناح سنتی قدرت بود، اما در عمل، با تکیه بر بخشی از نهادهای نظامی-امنیتی و بدنه اجرایی، شکاف جدیدی در درون اردوگاه اصولگرایی پدید آورد. او با بی‌اعتنایی به نهادهای کارشناسی، بی‌اعتمادی به دانشگاه‌ها و سیاست‌های پوپولیستی، موجب انشقاقی در بدنه نخبگان حامی خود شد (Alavitabar, 2015). این امر را می‌توان در اختلاف او با مجلس اصولگرای هشتم، تنش با دستگاه قضایی و حتی رهبر معظم انقلاب در برخی موارد مشاهده کرد.

رخداد‌های پس از انتخابات ۱۳۸۸ نقطه عطفی در شکاف نخبگان بود. اعتراضات گسترده موسوم به «جنبش سبز» که در پی ادعای تقلب انتخاباتی شکل گرفت، نه تنها جامعه را دوقطبی کرد، بلکه باعث تصفیه گسترده نخبگان در سطوح مختلف شد. بخشی از نخبگان اصلاح‌طلب از عرصه قدرت طرد شدند و به اپوزیسیون مبدل گشتند، در حالی که جناح پیروز، انسجام بیشتری حول ارزش‌های ایدئولوژیک و امنیتی یافت (Zibakalam, 2013). این رخداد، موجب گسست عمیق در اعتماد متقابل نخبگان و همچنین میان نخبگان و مردم شد.

در دهه ۱۳۹۰ و به‌ویژه با انتخاب حسن روحانی، تلاش‌هایی برای ترمیم شکاف نخبگان صورت گرفت. روحانی با شعار اعتدال و عقلانیت، تلاش داشت بین دو قطب اصلی نخبگان سیاسی پل بزند. هرچند در حوزه دیپلماسی موفق به حصول برجام شد، اما در سطح داخلی با مقاومت نهادهای فراقانونی، ناکارآمدی‌های مدیریتی و بحران‌های اقتصادی گسترده مواجه گردید (Montazeri, 2021). همین امر موجب شد که نه تنها ترمیم شکاف نخبگان محقق نشود، بلکه شکاف در درون ائتلاف حامی دولت نیز تعمیق یابد و به بروز ناامیدی در میان بخش‌هایی از نخبگان دانشگاهی و روشنفکری منجر گردد.

با روی کار آمدن دولت سیزدهم، روند بازسازی انسجام درون‌سیستمی با حذف بخش گسترده‌ای از نخبگان غیروابسته به جریان حاکم دنبال شد. از آنجا که نخبگان دولت جدید عمدتاً دارای پیوستگی تشکیلاتی و ایدئولوژیک با نهادهای رسمی هستند، می‌توان از روند «نخبه‌گرایی بسته» در این مقطع نام برد؛ الگویی که باعث کاهش سرمایه اجتماعی نخبگان رسمی و تعمیق فاصله آنان با نخبگان مستقل شده است (Ghaderi, 2004). در واقع، تنوع نخبگانی در عرصه رسمی تقلیل یافته و شکاف میان نخبگان حکومتی و نخبگان غیررسمی، به‌ویژه در حوزه‌های علم، رسانه، هنر و فناوری، شکلی ساختاری به خود گرفته است.

در مجموع، می‌توان گفت شکاف نخبگان در تاریخ معاصر ایران پس از انقلاب، از سطح گفت‌وگومانی و جناحی فراتر رفته و به سطحی ساختاری و پایدار تبدیل شده است. فقدان نهادهای میانجی مؤثر، نبود فرهنگ گفت‌وگوی نخبگانی، ضعف رواداری سیاسی و شخصی‌سازی سیاست، از عوامل تداوم این شکاف طی دهه‌ها بوده‌اند. این روند نه تنها مانع از انسجام در سیاست‌گذاری و حکمرانی مطلوب شده، بلکه ظرفیت نظام برای جذب مشارکت نخبگان متنوع در سطوح تصمیم‌سازی را نیز به شدت کاهش داده است.

پیامدهای شکاف و واگرایی در میان نخبگان سیاسی پس از انقلاب اسلامی ایران

شکاف و واگرایی میان نخبگان سیاسی، به‌ویژه در نظام‌هایی که بر ایدئولوژی، بسیج اجتماعی و انسجام نظری استوار شده‌اند، پیامدهایی چندلایه و عمیق بر ساختار قدرت، کارآمدی حکمرانی، مشروعیت نظام و توسعه ملی دارد. در مورد انقلاب اسلامی ایران نیز این شکاف‌ها نه تنها مسیر تحولات سیاسی را متأثر کرده، بلکه سبب شکل‌گیری چالش‌هایی ساختاری در حکمرانی جمهوری اسلامی شده است. در این بخش، به مهم‌ترین پیامدهای این شکاف‌ها پرداخته می‌شود:

۱. تضعیف انسجام نظام تصمیم‌گیری و افت کارآمدی حکمرانی

یکی از نخستین پیامدهای واگرایی میان نخبگان، کاهش انسجام در فرایند تصمیم‌گیری است. در سال‌های نخست پس از انقلاب، به‌رغم وجود نهادهای انقلابی و توده‌ای، نبود انسجام در سطح نخبگان باعث بروز تعارض در سیاست‌گذاری، تزاخم در اجرای قوانین و سردرگمی در مدیریت بحران‌ها شد. این وضعیت به‌ویژه در مواجهه با رخدادهایی چون بحران گروگان‌گیری، جنگ تحمیلی و نحوه توزیع منابع و قدرت، آثار خود را نمایان کرد (Kadivar, 2011). شکل‌گیری نهادهای موازی، مانند دفتر امام، شورای نگهبان، سپاه پاسداران و دولت، بدون هماهنگی و انسجام کافی، به تضعیف قوه مجریه و افزایش اصطکاک در نهادهای حکومتی انجامید.

۲. شکل‌گیری گسل‌های نهادی و سیاسی ماندگار

گسل‌هایی که در دهه اول انقلاب در میان نخبگان شکل گرفت، در قالب رقابت‌های جناحی (چپ و راست)، تقابل‌های فکری (خط امامی‌ها در برابر لیبرال‌ها یا ملی‌گراها) و حتی برداشت‌های متفاوت از اصول ولایت فقیه، به ساختار سیاسی منتقل شد. این گسل‌ها به‌مرور زمان، جای خود را به جناح‌بندی‌های منسجم‌تری دادند که نه تنها در رقابت‌های انتخاباتی، بلکه در تعیین مسیر سیاست خارجی، عدالت اجتماعی و نحوه توزیع منابع، تأثیرگذار شدند (Abedi, 2016). چنین شکاف‌هایی، فرایند نهادسازی را با کندی و بی‌ثباتی مواجه کرد.

۳. بی‌ثباتی در سیاست‌گذاری و چرخش‌های پیاپی در مسیر توسعه

در اثر تعارض‌های مستمر میان نخبگان سیاسی، مسیر توسعه در ایران بارها دستخوش دگرگونی شد. برای نمونه، تمرکز دولت‌های چپ‌گرا در دهه ۶۰ بر اقتصاد دولتی و چرخش دولت‌های راست‌گرا به اقتصاد بازارمحور در دهه ۷۰، بدون انسجام نهادی کافی، باعث شد که برنامه‌های توسعه‌ای در ایران عمده‌تاً ناپایدار، مقطعی و بدون پیوستگی باشند (Zarifian, 2021). این وضعیت با خود عدم اطمینان سرمایه‌گذاران، بی‌اعتمادی نخبگان علمی و کاهش تاب‌آوری اقتصادی را به همراه آورد.

۴. افزایش روندهای حذف و طرد درون‌نخبگی

شکاف نخبگان منجر به افزایش سازوکارهای طرد و حذف درون‌نخبگی شد. بسیاری از نخبگان نسل اول انقلاب، به واسطه اختلافات فکری یا جناحی، به حاشیه رانده شدند؛ چه در قالب تصفیه‌های درون‌حزبی، مانند سازمان مجاهدین انقلاب یا حزب جمهوری اسلامی، و چه در شکل حصر یا محدودیت‌های سیاسی-رسانه‌ای برای چهره‌های برجسته، از جمله آیت‌الله منتظری یا سید احمد آقاموسوی. این فرایند، نوعی انسداد سیاسی ایجاد کرد که به تقلیل تنوع فکری و کاهش ظرفیت بازسازی نخبگان درون ساختار قدرت انجامید (Abedi, 2016).

۵. فرسایش سرمایه اجتماعی و کاهش مشروعیت سیاسی

پیامد بلندمدت شکاف‌های نخبگان، کاهش سرمایه اجتماعی و مشروعیت نظام در نزد مردم بوده است. هنگامی که مردم شاهد نزاع‌های علنی نخبگان، اتهام‌زنی‌های سیاسی و بی‌ثباتی در سیاست‌ها هستند، اعتماد عمومی نسبت به نهادها کاهش می‌یابد. مطالعات نشان می‌دهد که بی‌اعتمادی عمومی به دولت و حاکمیت، به‌ویژه پس از تحولات دوم خرداد، حوادث ۸۸ و نارضایتی‌های معیشتی دهه ۱۳۹۰، به شدت افزایش یافته و بخشی از آن را باید در تعارض‌های حل‌نشده در سطح نخبگان جست‌وجو کرد (Fazeli, 2017).

۶. اختلال در فرایند انتقال و تربیت نخبگان جدید

وجود شکاف‌های عمیق در میان نخبگان سنتی و ساختارهای رسمی، مانع از شکل‌گیری فرایند پایدار تربیت و انتقال نخبگان جدید شده است. عدم اجماع بر «الگوی نخبه سیاسی مطلوب»، به حذف و بازتولید ناپایدار نخبگان منجر شده است. این امر سبب شده است که حلقه نخبگان سیاسی غالباً بسته باقی بماند و از ورود اندیشه‌های نو یا نسل‌های جدید خودداری کند. پیامد این وضعیت، پیری نهاد قدرت، بحران کارآمدی و گسست میان نسل‌های مدیریتی و بدنه جامعه است (Fazeli, 2011).

جمع‌بندی و راهبردهای برون‌رفت از شکاف نخبگان در ایران

پدیده شکاف نخبگان در جمهوری اسلامی ایران، با توجه به زمینه‌های تاریخی، گسل‌های ایدئولوژیک و تحولات ساختاری پس از انقلاب، به یکی از چالش‌های بنیادین حکمرانی در کشور بدل شده است. این شکاف نه تنها در تقابل دیدگاه‌های سیاسی، بلکه در مواجهه گفتمان‌های توسعه، الگوی حکمرانی و نحوه مواجهه با مسائل جامعه مدنی نیز قابل مشاهده است. درک دقیق این مسئله و ارائه راهکارهایی برای کاستن از پیامدهای آن، مستلزم رویکردی چندوجهی است که در ادامه، مهم‌ترین محورهای راهبردی آن بیان می‌گردد.

۱. بازتعریف نقش و جایگاه نخبگان در حکمرانی ملی

نخستین راهبرد، پذیرش نقش نخبگان به‌عنوان سرمایه‌های نمادین و عقلانی در جامعه است. در حالی که بخش‌هایی از ساختار رسمی، نخبگان منتقد را با بدگمانی نگریسته و حتی آنان را به حاشیه رانده‌اند، بازنگری در این رویکرد و بهره‌گیری از تنوع دیدگاه‌ها در نظام تصمیم‌سازی می‌تواند به ارتقای مشروعیت نظام سیاسی و افزایش سرمایه اجتماعی منجر شود (Hashemi, 2019).

۲. اصلاح سازوکارهای جذب و نگهداری نخبگان

با توجه به مهاجرت گسترده نخبگان علمی، فرهنگی و مدیریتی، بازنگری در سازوکارهای جذب، نگهداشت و بهره‌برداری از ظرفیت نخبگان در ساختار حاکمیتی ضروری است. این اصلاحات می‌تواند شامل مواردی چون رفع موانع ساختاری برای مشارکت نخبگان در نهادهای سیاست‌گذار، اصلاح نظام گزینش و انتصابات بر اساس شایستگی و ایجاد بسترهایی برای تضارب آرا باشد (Kazemi, 2017).

۳. تقویت نهادهای واسط میان نخبگان و حاکمیت

نهادهایی نظیر شوراهای تخصصی، اتاق‌های فکر، انجمن‌های علمی و خانه‌های نخبگان باید تقویت شوند تا بتوانند نقش واسطه‌ای مؤثر میان ساختار قدرت و جامعه نخبگانی ایفا کنند. این نهادها می‌توانند هم سخنگوی نیازهای نخبگان و هم بازتاب‌دهنده سیاست‌های حاکمیتی در قالب گفت‌وگوی دوطرفه باشند (Putnam, 1993).

۴. ارتقای شفافیت و پاسخ‌گویی در نظام سیاسی

یکی از بسترهای شکاف نخبگان، احساس طرد و نادیده‌گرفته‌شدن از سوی ساختار رسمی است. توسعه رویه‌های شفاف در سیاست‌گذاری، به‌رسمیت‌شناختن حق انتقاد و تبیین دلایل تصمیمات کلان، از جمله ابزارهایی است که می‌تواند اعتماد نخبگان به ساختار سیاسی را بازسازی کند (Beetham, 1991).

۵. بازسازی گفتمان‌های وحدت‌بخش

در حالی که بخشی از شکاف نخبگان ناشی از واگرایی ایدئولوژیک است، ساخت گفتمان‌هایی که ظرفیت ادغام دیدگاه‌های متفاوت در قالب پروژه‌های ملی را داشته باشند، می‌تواند زمینه همگرایی را تقویت کند. از این‌رو، توجه به مفاهیمی چون منافع ملی، توسعه پایدار، عدالت اجتماعی و امنیت انسانی، می‌تواند به‌عنوان محورهای وحدت نخبگانی مورد توجه قرار گیرد (Tajik, 2019).

۶. بازبینی ساختار رسانه‌ای کشور در بازنمایی نخبگان

رسانه‌ها نقش مهمی در تصویرسازی از نخبگان و تلقی جامعه از آنان دارند. متأسفانه در بسیاری از موارد، رسانه‌های رسمی تصویر منفی از نخبگان منتقد ارائه می‌دهند یا در بازنمایی متنوع نظرات نخبگان ناکام‌اند. اصلاح این وضعیت و تقویت رسانه‌هایی که امکان ارائه دیدگاه‌های کارشناسی، آزاد و متکثر را دارند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (Fakouhi, 2011).

نتیجه‌گیری

فراتر از شاخص‌های ساختاری و تاریخی، یکی از عوامل مهم در تداوم و تعمیق شکاف نخبگانی، تحول گفتمان انقلاب اسلامی از مرحله بسیج توده‌ای به دوران دولت‌سازی و نهادمندسازی است. در مرحله نخست، انقلاب بر سه پایه «اتحاد»، «تقابل مشترک با رژیم گذشته» و «اراده مردم» استوار بود و نخبگان، صرف‌نظر از تفاوت‌های فکری، در یک جبهه واحد قرار داشتند؛ اما به محض شکل‌گیری دولت و تثبیت نهادهای رسمی، اولویت‌ها، منافذ قدرت، نقش‌های نهادی و تصاحب کرسی‌ها به شاخص اصلی وزن‌کشی نخبگان تبدیل شد. این گذار از «همبستگی انقلابی» به «رقابت ساختاری»، بدون طراحی مسیرهای نهادمند برای مشارکت نخبگان، عملاً به تضادهای بلندمدت و تولید شکاف‌های پایدار انجامید. عامل دیگر، تداخل و هم‌پوشانی نهادهای رسمی با نهادهای شبه‌رسمی بود؛ نهادهایی که در ساخت قدرت نقش‌آفرینی مهمی داشتند، اما در قبال پاسخ‌گویی، شفافیت یا مدیریت تعارض نخبگانی، سازوکارهای روشنی نداشتند. این وضعیت باعث شد که نخبگان سیاسی، برای بقا یا تأثیرگذاری، ناگزیر از ایجاد «پیمان‌های غیررسمی»، «شبکه‌های وفاداری» و «ائتلاف‌های تاکتیکی» شوند؛ فرایندی که نه تنها شفافیت تصمیم‌گیری را کاهش داد، بلکه اعتماد میان نخبگان و همچنین اعتماد عمومی را نیز تضعیف کرد. به بیان دیگر، شکاف نخبگانی صرفاً محصول اختلاف دیدگاه نبود، بلکه بخش مهمی از آن حاصل رقابت بر سر دسترسی به ساختارهای غیررسمی قدرت بود.

در کنار این ابعاد، تحول ساختار اجتماعی ایران نیز نقش مهمی در تعمیق شکاف نخبگانی ایفا کرده است. تغییر جمعیت، گسترش طبقه متوسط شهری، افزایش میزان تحصیلات عالی، رشد جامعه شبکه‌ای و تحول ارزش‌های فرهنگی، همگی منجر به پیدایش نسل‌های جدیدی از نخبگان شد که با نخبگان انقلابی نسل اول تفاوت‌های بنیادین داشتند. اما سازوکارهای رسمی، این تحول را به‌موقع و متناسب بازتاب ندادند. در نتیجه، شکاف میان «نخبگان رسمی» و «نخبگان اجتماعی» گسترش یافت؛ شکافی که امروز خود را در قالب اختلاف دیدگاه در حوزه‌هایی چون حکمرانی، سبک زندگی، سیاست خارجی و حتی تعریف منافع ملی نشان می‌دهد. از سوی دیگر، رشد رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی موجب شد که رقابت و تعارض نخبگانی از دایره بسته محافل قدرت فراتر رفته و به عرصه عمومی منتقل شود. بسیاری از اختلافات که پیش‌تر در چارچوب‌های نهادی قابل‌مدیریت بود، اکنون به یک مسئله عمومی تبدیل شده و پیامد آن، کاهش انسجام اجتماعی و افزایش چندصدایی بی‌ضابطه در جامعه است. این گسترش رسانه‌ای شکاف‌ها، نه تنها فرایند شکل‌گیری اجماع نخبگانی را دشوارتر کرده، بلکه برداشت عمومی از نخبگان را نیز دچار بحران مشروعیت کرده است. به‌ویژه نسل جوان، نخبگان سیاسی را نه به‌عنوان رهبران فکری و راهبران توسعه، بلکه به‌عنوان گروه‌هایی متعارض و بعضاً ناکارآمد می‌بیند.

در این میان، فقدان نهادهای میانجی قدرتمند مانند احزاب کارآمد، انجمن‌های مدنی فراگیر و اتاق‌های فکر فراسیاسی، موجب شده که نخبگان امکان تعامل برنامه‌محور و پایدار نداشته باشند. نتیجه چنین وضعیتی، سیاست‌ورزی مبتنی بر فردیت، شخص‌محوری و تصمیمات موردی است که هر دوره با تغییر دولت یا نخبگان حاکم، کاملاً متفاوت می‌شود. این چرخه از بی‌ثباتی تصمیم‌گیری، نه تنها شکاف نخبگانی را تشدید می‌کند، بلکه کیفیت حکمرانی را نیز کاهش می‌دهد و موجب هزینه‌های بلندمدت برای کشور می‌شود.

بُعد مهم دیگر، تعارض میان انتظارات مردم و عملکرد نخبگان است. هرچه انتظارات عمومی از نخبگان، به‌ویژه در حوزه معیشت، شفافیت، عدالت اجتماعی و مشارکت، برآورده نمی‌شود، فاصله مردم با نخبگان افزایش می‌یابد و مشروعیت کارکردی آنان تضعیف می‌شود. در

چنین شرایطی، هرگونه اختلاف درون نخبگان، به جای این که یک رقابت سالم تلقی شود، از سوی جامعه به عنوان نشانه‌ای از ناکارآمدی و نزاع درونی ساخت قدرت تعبیر می‌شود. این امر، زمینه نگرش انتقادی جامعه نسبت به نخبگان و حتی بی‌اعتمادی به سیاست و سیاستمداران را تقویت می‌کند. نکته بسیار مهم در نتیجه‌گیری این است که شکاف نخبگانی تنها یک پدیده سیاسی نیست، بلکه به مسئله‌ای ملی تبدیل شده است؛ مسئله‌ای که پیامدهای مستقیم آن بر توسعه اقتصادی، سیاست خارجی، امنیت ملی، انسجام اجتماعی و حتی آینده اخلاق سیاسی جامعه اثرگذار است. کشورهایی که توانسته‌اند مسیر توسعه پایدار را طی کنند، دقیقاً در نقطه مقابل این وضعیت قرار داشته‌اند: آنان توانسته‌اند با ایجاد فضای گفت‌وگو، طراحی سازوکارهای نهادمند مشارکت، تقویت احزاب و نهادهای مدنی و ارتقای شفافیت، زمینه‌ای برای هم‌افزایی نخبگانی فراهم کنند.

در نهایت، استمرار وضعیت کنونی می‌تواند پیامدهای سنگینی برای آینده ایران داشته باشد: کاهش تاب‌آوری نظام سیاسی، خروج نخبگان از عرصه اداره کشور، تضعیف کارآمدی نهادی، تشدید بی‌اعتمادی عمومی و افزایش گسست میان نسل‌ها. اما در مقابل، اصلاحات تدریجی و هوشمندانه، حتی در محدودترین سطوح، می‌تواند مسیر ترمیم این شکاف را هموار کند. تجربه تاریخی نشان داده که هیچ نظام سیاسی بدون همگرایی نخبگان دوام و کارآمدی بلندمدت ندارد و آینده حکمرانی در ایران نیز در گرو به رسمیت شناختن تنوع نخبگانی و تبدیل آن از تهدید به فرصت است. در مجموع، می‌توان گفت که شکاف نخبگانی در ایران، نه تنها یک پدیده سیاسی، بلکه ساختاری، تاریخی و ایدئولوژیک است که پیامدهای چندوجهی آن در عرصه سیاست داخلی، ناکارآمدی برخی سیاست‌ها، گسست دولت-ملت و همچنین در تعاملات منطقه‌ای و بین‌المللی قابل مشاهده است. عدم حل و فصل این شکاف، چشم‌انداز توسعه و حکمرانی کارآمد را با مخاطره مواجه می‌سازد. برای عبور از این وضعیت، ایران نیازمند بازاندیشی در الگوهای سیاست‌ورزی، نهادسازی و بازتعریف رابطه مردم-نخبگان است؛ امری که بدون تغییر پارادایم رسمی در قبال مشارکت سیاسی، امکان‌پذیر نخواهد بود.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Abdi, A. (2004). *An Examination of the Causes of Elite Cleavages in the Power Structure of the Islamic Republic of Iran*. Institute for Development Studies.
- Abedi, M. (2016). Political Cleavages and Their Consequences in Iran's Power Structure. *Policy Research Quarterly*.
- Alavitabar, S. (2015). *The Sociology of Power Cleavages in Post-Revolutionary Iran*. Tarh-e No Publishing.
- Alavitabar, S. (2019). An Analysis of Elite Cleavages During Rouhani's Second Administration. *Siasatnameh Quarterly*, 4(2).
- Bashiriyeh, H. (1998). *Sociology of Political Elites*. Negah-e Moaser Publications.
- Bashiriyeh, H. (2001). *The Transformation of Political Thought in Iran*. Ney Publishing.
- Bashiriyeh, H. (2018). *The Decline of Elites and the Turn of Discourses in the Islamic Republic*. Ney Publishing.
- Beetham, D. (1991). *The Legitimation of Power*. Palgrave Macmillan.
- Burton, M., & Higley, J. (1987). Elite Settlements and the Stability of Democracies. *American Sociological Review*, 52(2), 295-307.
- Fakouhi, N. (2011). *Political Anthropology*. Ney Publishing.
- Fazeli, N. (2011). Generational and Elite Cleavages in Contemporary Iran. *Iranian Cultural Research Quarterly*, 4(2).
- Fazeli, N. (2017). *Culture and Politics in Iran*. Tisa Publishing.
- Ghaderi, M. (2004). *Elites and Politics in Iran After the Revolution*. Institute for Cultural Studies and Research.
- Hashemi, F. (2019). Functional Legitimacy of Government and Governance Challenges. *Rahbord Quarterly*.
- Hataminejad, S. H. (2010). A Sociological Analysis of the Process of Elite Cohesion and Divergence in the Islamic Republic of Iran. *Strategic Studies of public policy*, 1(1).
- Kadivar, M. (2011). Revisiting Fundamental Cleavages in the Power Structure. *Cheshmandaz-e Iran*(69).
- Kamali, H. (2017). *State, Society, and Development in Iran*. Institute for Strategic Studies.
- Katouzian, M. A. (2013). *The Political and Social Structure of Contemporary Iran*. Elm Publishing Center.
- Kazemi, H. (2017). A Comparative Analysis of Political Elites in Post-Revolutionary Iran. *Political Science Research Journal*.
- Kazemi, R. (2018). A Genealogy of Power Dualities in the Islamic Republic. *Iran Today Quarterly*(42).
- Khezri, H. (2012). *Politics and Elites in the Islamic Republic of Iran*. Research Institute for Islamic Culture and Thought.
- Linz, J. J., & Stepan, A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Johns Hopkins University Press.
- Montazeri, M. (2021). Developments in the Rouhani Administration and the Paradoxes of Elite Cleavages. *Strategic Policy Studies*(61).
- Nasri, N. (2012). Ahmadinejad's Justice-Oriented Discourse and Its Conflict with Traditional Elites. *Political Science Research Journal*(52).
- Pareto, V. (1968). *The Rise and Fall of Elites*. Transaction Publishers.
- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press.
- Sadeghi, M. (2019). Legitimacy Crisis and Elite Cleavages in the Moderation Government. *Iranian Policy Research Quarterly*, 5(1).
- Saei, A. (2008). Obstacles to Political Cohesion in the Post-Revolutionary Power Structure. *Islamic Revolution Studies*, 5(18).
- Saei, A. (2014). Discourse Analysis of Elite Cleavages in the Ninth and Tenth Administrations. *Strategic Studies of public policy*, 2(4).
- Tajik, M. R. (2002). Political Elites and Social Cleavages. *Political Science Quarterly*(16).
- Tajik, M. R. (2008). *The Discourse of Political Elites After the Islamic Revolution of Iran*. Ney Publishing.
- Tajik, M. R. (2019). Transformation of Dominant Discourses and Its Consequences for Elite Cohesion. *Quarterly Journal of Political and Social Studies of Contemporary Iran*(3).
- Zarifian, G. (2021). *Politics and Society in the Islamic Republic of Iran*. Morvarid Publishing.
- Zibakalam, S. (2013). *Iranian Politics: From Khatami to Ahmadinejad*. Rozaneh Publications.